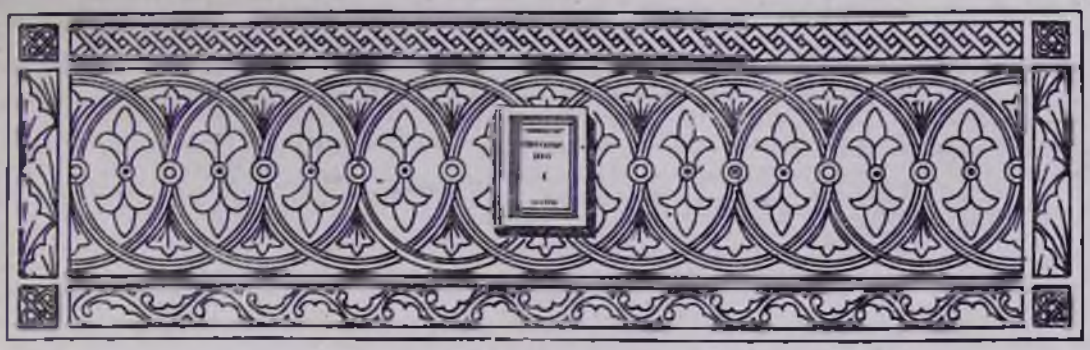

Հ. Ա. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

5. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ՈՒ ԻՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հայ եկեղեցվո էության մասին երկար ատեն ճշգրիտ ոչինչ չէր գիտեր օտարը։ Քրիստոնյա ամենեն հին եկեղեցիներեն մեկն էր ան, դարերով ապրեր էր ինքնուրույն կյանքով, և դեռ կապրեր եկեղեցիներու ընտանիքին մեջ բոլորեն ալ անկախ, և սակայն տակավին ներկայացված չէր ան՝ սեղմ ու ամփոփ՝ իր իսկական դիմագծության և իր հարազատ վարդապետության մեջ։

Ընդհակառակը, այն խեղաթյուրումներուն պատճառով, որոնք տարածված էին իր վարդապետության մասին Քաղկեդոնի ժողովեն ի վեր, և առասպելներուն, որոնք դարերու ընթացքին ստեղծվեր էին Հայ եկեղեցվո և անոր հավատալիքներուն շուրջ, Հայ եկեղեցին կներկայանար բոլորովին այլանդակված դիմագծությամբ։

Խեղաթյուրումներուն և խծրծանքներուն պատասխանելու և Հայ եկեղեցվո ճշմարիտ նկարագիրը տալու համար ուրիշ միջոց չկար, բայց եթե թափառիլ հայ մատենագրության բավիղներուն մեջ, տարբալուծել հայ շարականները, հայ եկեղեցական ժողովներու կանոնները քրքրել, գննության ենթարկել Օձնեցին կամ Տաթևացին, և գալ ի վերջո ապավինիլ Շնորհալիին՝ անոր «Ընդհանրականս»-են փաստ քաղելու համար։

Եկեղեցի մը, որ դարերե ի վեր այնքան պարզ էր եղեր և պարզ մնացեր իր էությամբ, իր կազմակերպությամբ այնքան մոտիկ էր եղեր միշտ հայ ժողովուրդին ու իր հավատալիքներով անոր հոգվույն այնքան հարազատ, մշուշոտ կշարունակեր մնալ այսպես հայս օտարին, և անհրաժեշտ էր, որ ան պատկերացվեր իր ամբողջական կերպարանքով։

Օրմանյան միակ մարդն էր, որ պիտի կրնար Հայ եկեղեցվո դիմագիծը սահմանել և անոր տեղը ճշտել պատմական եկեղեցիներու ընտանիքին մեջ, միակ մարդը ոչ միայն ընդհանուր եկեղեցիներու և անոնց վարդապետությանց շուրջ իր ունեցած լայն ծանոթություններով և Հայ եկեղեցվո անցյալին մասին իր խոր հմտությամբ, այլև աղբյուրները վերլուծելու և տեսությունները բանաձևելու իր բացառիկ ճարտարությամբ։

Օգտվելով իր ակամա մեկնակեցութենեն 1908 հուլիսի դեպքերեն հետո, գրչի ուրիշ աշխատանքներու կարգին, որոնց լծվեցավ իսկույն «պաշտոնական զբաղումներե ազատ իր ժամանակը օգտագործելու համար», Օրմանյան իր առաջին մտահոգություններեն մեկն եղավ Հայ եկեղեցին ներկայացնել իր հարազատ կերպարանքին մեջ, գոհացում

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1961 թվականի № № Ե-ից, Զ-ից, Է-ից, Ը-ից, Թ-ից, ԺԱ-ից, ԺԲ-ից և 1962 թվականի № № Ա-ից և Բ-ից։

տալով այսպես ամեն կողմե հայտնված փաստագներու։

Հատորը, զոր այդ առթիվ շարադրեց, կուղղվեր Եվրոպային, և հետևաբար Ֆրանսերեն էր։ Օրմանյանի հմտությունն ու ճարտարությունն ունենալ պետք էր նոր տեսակետ մասնագ խոսելու համար։

Օրմանյանի առավելություններեն մեկն ալ այն էր եղեր, որ ինքզինք չէր կաշկանդած իր տեսությունները պարզելու ատեն։ Այնպես որ «Հայոց եկեղեցին», ինչպես կնկատե Բերտրան Բարել իր հառաջաբանին մեջ, գրված է «միտքի այնպիսի անկախությամբ մը, որ զարմանք կպատճառե եվրոպացի ընթերցողներու, որոնք վարժ չեն այդչափ ազատությամբ գրող եկեղեցականներու հանդիպիլը»։

Օրմանյանի հիմնական մտահոգությունն էր Հայ եկեղեցվո տեղը ճշտել եկեղեցիներու ընտանիքին մեջ, և այդ հնարավոր չէր առանց պարզելու նախ Հայ եկեղեցվո մասին նախապաշարումները, և հետո զայն ներկայացնելու իր վարդապետությանց մեջ։

Այդ պատճառով է, որ Օրմանյան «Հայոց եկեղեցին» խմբագրած ատեն շոշափած է բազմաթիվ հարցեր, որոնք քով-քովի գալով Հայ եկեղեցին կպատկերացնեն իր լրիվ կերպարանքին մեջ։ Հայրդական գլուխներու մեջ ան վերլուծած է, հետևաբար, ինչպես որ կմատնանշվի գրքին ճակատն իսկ, Հայ եկեղեցվո «պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, գրականությունը ու ներկա կացությունը», առանց հիշելու «կաթողիկոսներու ժամանակագրությունը» և «թեմերու վիճակագրությունը», որոնք կհետևին սույն գլուխներուն։

Օրմանյանի կյանքին ու գործին նվիրված այս ուսումնասիրության մեջ հաճախ առիթ ունեցանք անդրադառնալու անոր տեսակետներուն Հայ եկեղեցվո հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներու մասին, և մանավանդ անոնց մոտենալու իր ինքնուրույն ձևին։ Իր «Հայոց եկեղեցին» ներկայացնելու առթիվ չէինք կրնար սակայն չանդրադառնալ անոր կարծիքներուն ինչ-ինչ հիմնական հարցերու մասին։

Բոլոր պատմական եկեղեցիները առհասարակ հավակնությունն ունին առաքելական ծագում ունենալու։ Եվ սակայն բոլորն ալ, առանց բացառության, կկոթնին ավանդության վրա։ Հայ եկեղեցվո էության մասին խոսող երկ մը, որպիսին էր Օրմանյանի «Հայոց եկեղեցին», չէր կրնար առաջին հերթին չլուսաբանել, թե ի՞նչ է Հայ եկեղեցվո դիրքը հիմնական այդ խնդրին մեջ։

Այդ լուսաբանությունը անհրաժեշտ էր մանավանդ անոր համար, որ Հայ եկեղեցին իրենց հավանավորության ենթարկելու համար։ Կաթոլիկ և Օրթոդոքս եկեղեցիներու գլխավոր հավակնությունն այն էր եղած, թե առաքելական եկեղեցիներ են իրենք։ Մինչ Հայ եկեղեցին զուրկ է այդ հանգամանքեն, որովհետև Թագեոս և Բարթողիմեոս առաքյալներու նահատակությունը Հայաստանի մեջ առասպել մըն է։ Օրմանյան լավագույն պատասխանն ունի։ Ան կզգուշացնե իրենց առաքելականությամբ պարծենցող երկու մեծ եկեղեցիները ավանդություններուն դպելե։ Ավանդությանց վրա կհենուն բոլոր հին եկեղեցիները իրենց ծագման շրջանին մասին, կրսե, վտանգավոր է անոնցմե որևէ մեկուն համար այդ ավանդությանց զենքով կռվիլ ուրիշներու դեմ։

Օրմանյան ինքն ալ կընդունի, որ ավանդության վրա կհիմնվի Հայ եկեղեցվո առաքելականությունը, ինչպես Հռոմեական եկեղեցվո առաքելականությունը։ Եվ սակայն կհավատա նաև, թե այդ ավանդության մեջ ճշմարտության հետքեր կան, և թե Թադեոս ու Բարթողիմեոս առաքյալները իսկապես քարոզած են Հայաստանի մեջ ու հոն ալ նահատակված։ Այս կերպով Օրմանյան կասկածե դուրս կսեպե քրիստոնեության վաղագույն գոյությունը հայ հողին վրա, և Հայ եկեղեցվո ինքնուրույն հանգամանքը, այս կերպով նաև անոր իրավունքը պատմական եկեղեցիներու շարքը դասվելու։

Եվ Օրմանյանի եզրակացությունը կըլլա այն, որ «առաքելության կնիքը, զոր Հայոց եկեղեցին ամեն ատեն իրեն սեփականած և յուրացուցած է, և զոր ամեն պաշտոնական գրության մեջ համարձակորեն հռչակած է, մեկ կողմեն կհաստատե անոր սկզբնական և նախնական ծագումը, և մյուս կողմե կհավատե անոր ուղղակի ինքնուրույն սկզբնավորությունը, առանց ուրիշ հնագույն եկեղեցվո մը գործակցության»[192],

Օրմանյան այս կերպով կշոշափե նաև այն մյուս հարցը,— թե ե՞րբ է ծագում առած Հայ եկեղեցին։ Այդ հարցը ան մանավանդ անհրաժեշտ կնկատե լուծել, որովհետև Հայ եկեղեցվո ինքնուրույն բնույթը ուրանալու իրենց մտահոգության մեջ ուրիշ եկեղեցիներ կհամառին Լուսավորիչեն սկսած կարծել Հայ քրիստոնեությունը։ Մինչդեռ, ինչպես Հայ եկեղեցվո ավանդական պատմությունը, նույնպես և Օրմանյան, անվիճելի կնկատե, թե քրիստոնեությունը

[192] «Հայոց եկեղեցին», էջ 24։

քանի մը դար ապրած է Հայաստանի մեջ Լուսավորիչեն առաջ ալ։

Թվումն ընելէ հետո բոլոր այն փաստերուն ու վարկածներուն, որոնք քրիստոնեութեան հետքեր, եկեղեցական կազմակերպութիւն և նոյնիսկ հոգևոր պետերու հաջորդականութիւն կհաստատեն Հայաստանի սահմաններուն մեջ, Օրմանեան կգրէ. «Այդ ամեն հիշատակները իրարու կցելով, մենք իրավունք կունենանք եզրակացնել. քրիստոնեութիւնը ստուգապես գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մեջ առաջին երեք դարերու շրջանին, թե քրիստոնեութիւնը իրեն բազմաթիվ հետևողներ ունեցած է հայերու մեջ, և թե հավատացելոց այդ առաջին խումբն եղած է, որ յուր անդրդվելի հաստատութեամբ արգելքներու և հալածանքներու դեմ տոկունութեամբ՝ պահած է քրիստոնեութիւնը Հայաստանի մեջ մինչև անոր տիրող կրոնք հռչակվիլը»[193]։

Թե ինչ չափով ինքնագլուխ եղած է Հայ Եկեղեցին իր գոյութեան սկիզբեն՝ Օրմանեան այն համոզումն ունի, թե Հայ Եկեղեցին երբեք ալ կախում չէ ունեցած ուրիշ եկեղեցիներեն։ Լուսավորչի Կեսարիո Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսեն ձեռնադրութիւն ստացած ըլլալու պարագան, զոր դարերե ի վեր կշահագործեն օտարները, մերժելու համար Հայ Եկեղեցվո իրավունքը ինքնագլուխ գոյութեան մը, Օրմանեան պատահականութեան մը կվերագրէ, որովհետև Կեսարիան Հայ Եկեղեցվո վրա օրինական հեղինակութիւն երբեք ունեցած չէ ոչ ադկէ առաջ և ոչ ադկէ հետո, և նաև անոր համար, որ Լուսավորչեն առաջ ալ նվիրապետական Աթոռ գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մեջ, որպիսին էր Արտաշատ։ Աթոռը։

Օրմանեան կրսե, թե հայերը «իրենց Աթոռը առաքելական հաստատութիւն մը կճանչնան։ յուր ծագումեն ինքնուրույն, և յուր սկիզբեն ինքնագլուխ եղած և նույնպես ալ շարունակած, որովհետև Հայոց Աթոռը ոչ թե սկզբնավորեցավ, այլ վերանորոգվեցավ Ս. Գրիգորի ձեռքով, և Կեսարիայե ձեռնադրութիւն ընդունած ըլլալը երբեք նվիրապետական կախում ունեցած կամ անոր ենթարկված ըլլալու փաստ մը չէ»[194]։

Ու կեղրակացնե, թե «Ս. Լուսավորչին Կեսարիո արքեպիսկոպոսեն ձեռնադրութիւն ընդունիլը պետք է որևէ պատահական պարագայի վերագրել, որ իրավական կամ իրավասական նշանակութիւն մը չունի։ Թերևս նույնինքն Ս. Լուսավորչին անձնական մեկ փափագեն հառաջ եկած է, քանի որ Կեսարիո մեջ եղած էր անոր դաստիարակութիւնը։ Իսկ այս պարագայն չի կրնար երբեք ծառայել իբրև եկեղեցական հարաբերութիւնները ճշտելու որոշ փաստ մը»[195]։

Հայ Եկեղեցվո կապը մյուս եկեղեցիներուն հետ բազմիցս ծեծված հարցերեն մեկն է։ Օրմանեան կգտնե, թե եղբայրական կապեր տարբեր ազգային եկեղեցիներու միջև գոյութիւն ունեցած են առաջին իսկ պահեն։ Բոլոր եկեղեցիներու մասնակցութիւնը առաջին երեք տիեզերական ժողովներուն՝ մեծագույն փաստն է ադոր։ Եվ Հայ Եկեղեցին մաս կազմեց այդ եղբայրական կապին, մասնակցած ըլլալով տիեզերական այդ երեք ժողովներուն, 325-ին Նիկիո, 381-ին Կոստանդնուպոլսո և 431-ին Եփեսոսի մեջ։

Հայ ժողովուրդի դիրքը Քաղկեդոնի ժողովին հանդեպ՝ առաջին ճեղքը կբանա։ Մեզ հեռուները կտանի պարզել պատճառները, որոնք արգելք եղան Հայ Եկեղեցվո Քաղկեդոնի ժողովին մասնակցելու 451 թվականին, և հետագային մերժեցին զայն ճանչնալ։ Ընենք միայն, որ առաջին երեք տիեզերական ժողովներեն հետո, այլևս այդ անունով հավաքված ժողովները զուրկ եղան քրիստոնեական եղբայրությունը պահպանելու բնույթեն, և հետևաբար, ինչպես կրսե Օրմանեան, «առանց հիմնական պատճառի չէր որ Հայոց Եկեղեցին իրավունք ունեցավ Եփեսոսի ժողովը իբր վերջին տիեզերական նկատել և առչև անցնիլ, որովհետև անով վերջացավ բոլոր գլխավոր եկեղեցիներու համակարծիք համամտության շրջանը։ Ասով կարդարանա այն համոզումն ալ, թե ընդհանուր եկեղեցվո համաձայնությունը Եփեսոսի ժողովեն հետո խանգարվեցավ և ժողովներ իրենց հեղինակությունը կորսնցուցին»[196], որովհետև անոնք սկսան դառնալ այլևս աթոռներու միջև վեճերու և փոխադարձ հավակնությանց կրկես։

Ըստ Օրմանյանի ծիծաղելի կդառնան ուրեմն հերետիկոս կամ հերձվածող մակդիրները, զորս Օրթոդոքս և Կաթոլիկ եկեղեցիները սիրած են տալ Հայ Եկեղեցիին, մակդիրներ, որոնք կկոթնին այն մեղադրանքին վրա, թե Հայ Եկեղեցին քաշված է եկեղեցիներու ընտանիքեն, մասնակցած չըլլալուն կամ հետագային հարիլ չուզելուն համար Քաղկեդոնի ժողովին։

Օրմանյան կրսե, թե եկեղեցիներու այդ ընտանիքը ինքնին քայքայված էր և վերջապես պիտի կազմալուծվեր Նիկիո երկրորդ

---

193 «Հայոց Եկեղեցին», էջ 29։

194 Անդ, էջ 33։

195 Անդ, էջ 36—37։

196 Անդ, էջ 181։

ժողովեն հետո, երբ երկու մեծ եկեղեցիները, որոնք հայերը հերձվածող կհռչակեն, իրենք իսկ պիտի չկարենային ապրիլ եկեղեցիներու ընտանիքին մեջ։ Արդարև, Օրթոդոքս Եկեղեցին Քաղկեդոնեն հետո 3 ժողովի ևս մասնակցեցավ,— 553-ի և 681-ի Կոստանդնուպոլսո ժողովներուն և 787-ի Նիկիո երկրորդ ժողովին, մինչ Կաթոլիկ Եկեղեցին 13 ժողովներ ևս դումարեց առանձին, շարունակելով զանոնք տիեզերական ճանչնալ։

Հայերը հերձվածող ցույց տալու համար օտարներուն, մեծագույն փաստն է միաբնակ հռչակել հայերը, հարց, որ դարերն ի վեր սպառած է այնքան կիրք ու թուղթ, և որուն ամոթ է նույնիսկ անդրադառնալ մեր օրերուն։ Ըսենք միայն, որ այդ որակումը կըլլա գլխավորաբար այն պատճառով, որ հայերը չմասնակցեցան Քաղկեդոնի ժողովին, ուր պիտի նզովվեր Եվտիքեսը մեկ բնություն միայն ճանչնալուն համար Քրիստոսի մեջ, մինչ, ըստ Օրմանյանի, «Հայ Եկեղեցվո ընդունած և պաշտպանած միաբնակությունը Եվթեսոսի ժողովին հաստատած միությունն է, և ոչ Եվտիքեսի վարդապետածը, որոնք էապես կտարբերին։ Եվտիքեսի անունն ալ պաշտոնապես և հանդիսապես կնզովվի Հայաստանյայց Ուղղափառ Եկեղեցվո կողմեն, Արիոսի, Մակեդոնի և Նեստորի անուններու կարգին, և հնար չէ զայն իբր Եվտիքական ամբաստանել, առանց տգիտության մեղադրանքի ներքև իյնալու, եթե չարամտություն ալ ըսել չուզենք»[197]։

Հատկանշական կետերեն մեկը, զոր Օրմանյան կգտնե Հայ Եկեղեցվո վարդապետության մեջ, անոր պարզությունն է, բավականացած երեք տիեզերական ժողովներով և անոնց հռչակած վարդապետությամբ, դավանաբանական այլազան տեսություններ չհորինելով ինքն իր ծոցին մեջ։ Հայ Եկեղեցին հավատացյալը չի մոլորեցներ մանվածապատ վարդապետությանց լաբյուրինթոսին մեջ։

Օրմանյանի կարծիքով, «Հայ Եկեղեցվույն ընդունած դավանական հավատալիքներուն քիչությունը պետք չէ որ պատահական պարագայի, ոչ ալ անխորհուրդ պատահարի մը վերագրվի։ Այդ բանը վարդապետական ուղղության մասին ընդունած՝ խոհական սկզբունքի մը հետևանք է»[198]։

«Հայոց Եկեղեցին,— ըստ Օրմանյանի,— դավանական կետերու նկատմամբ իբրև կանոն կընդունի՝ նվազագույն չափին և անհրաժեշտ պահանջին սահմաններեն անդին չանցնիլ, և կսիրե խստագույն պահպանողության հավատարիմ մնալ։ Այն մեծ սկզբունքը, որ Արևմտյան Եկեղեցվո հետևողներեն մոռացության տրված է, Հայոց Եկեղեցվույն մեջ անխախտ և գործնական օրենք եղած է»[199], այսինքն «միութիւն ի կարևորս, ազատութիւն յերկրայականս և սիրելութիւն յամենայնի»։

Օրմանյան կընդունի սակայն, որ Հայ Եկեղեցին չէ մնացած իր սկզբնական պարզության մեջ, և իր ծոցը թափանցած են դարերու ընթացքին խորթ տարբեր՝ առհասարակ պարագաներու հարկադրանքին տակ։

«Հայոց Եկեղեցին ուրիշ եկեղեցիներեն շատ ավելի պատճառներ ուներ ժամանակներու ազդեցությունեն այլայլություններ կրելու,— կգրե Օրմանյան։— Որովհետև նա շատ դարերն ի վեր, մեկ կողմե յուր մեկուսացած դիրքին մեջ զուրկ էր այն նպաստավոր միջոցներեն՝ զորս հառաջդիմությունը մարդկային ընկերության կընծայեր, և մյուս կողմե Արևելքին մեջ տեղի ունեցած հարվածներուն և արկածներուն խաղալիք դարձած, ներհակընդդեմ ազդեցությանց ձեռք մնացած, և հակառակ ակնկալություններով օրորված, չուզելով ալ կկրեր այդ ազդեցությանց ներգործությունները։ Իրոք ալ երբեմն հունական ազդեցության ետևեն գնաց, երբեմն ալ լատինական ազդեցության հետևեցավ. երբեմն բռնությամբ և զորությամբ ստիպվեցավ, երբեմն ալ ակնկալությամբ և հուսադրությամբ հրապուրվեցավ. և այս պատճառներով պարտավորվեցավ ընդգրկել կարծիքներ, ընդունիլ տեսություններ, գործադրել կերպեր, և որդեգրել սովորություններ, որոնք իրեն օտար էին։ Շատ մը մանրամասնություններ, ոչ միայն օտար, այլև օտարախորթ, գրեթե անդգալի կերպով սպրդեցան Հայ Եկեղեցվո ծիսական սովորությանց և վարդապետական տեսությանց մեջ»[200]։

Օրմանյան պարծանքով կհիշէ Հայ Եկեղեցվո ազատական ոգին, սկիզբեն մինչև մեր օրերուն, քրիստոնեական լայնամտության ոգի, որուն չես հանդիպիր օտար եկեղեցիներու մեջ։

Ան կըսե արդարև, թե մինչ «հոռմեադավան անձ մը ամեն կողմեն պարփակված, չի կրնար այսօր բաց կողմ մը գտնել՝ ուսկից կարենա յուր անձնական կարծիքներուն անցք տալ, և ոչ ալ ասպարեզ մը, որուն մեջ կարենա յուր ուսումնասիրությունները կատարելոյ, ապետք է պատճառաբանելի հրաժարի, մինչև իսկ յուր իմացականության կիրառությենեն ալ զգուշանա, որովհետև անհնար է իրեն որևիցե կրոնական կետի մը վրա խորհրդածել, առանց յուր ճամբուն վրա

197 «Հայոց Եկեղեցին», էջ 136։

198 Անդ. էջ 130։

199 Անդ, էջ 138։

200 Անդ. էջ 150։

դավանական կանոնի մը հանդիպելու, որ վերջնականապես կփակէ ուսումնասիրութեանց ասպարէզը», «Հայ եկեղեցին երբեք հավակնություն չէ ունեցած՝ յուր որոշումներուն դավանական հավատալիքի ուժը տալ, և ոչ ալ իբր հերետիկոսներ և հերձվածողներ դատապարտած է այն եկեղեցիները՝ որ իրեն ընդունած վարդապետության չեն համակերպիր»[201]։

Հայ եկեղեցվո այս լայնախոհ ոգին, կրսե Օրմանյան, բարիք չէ բերած իրեն. «Զենք քաշվիր հայտարարել, թե թուլատու ներողամտության և լայնախոհ ազատամտության հոգին, որ Հայոց Եկեղեցվուն ընդունած դրության հիմնակետը կկազմե, հաճախ իրեն դեմ եղած և իրեն վնասակար եղած է։ Որովհետև այդ դրության հետևանքն եղած է այն հաշտողությունը, զոր օտար եկեղեցիներու քարոզիչները դտած են յուր հավատացյալներուն մեջ, և որով մարդոցությունը ընդարձակված է»[202]։

Օրմանյան, ըսելե հետո, թե հայ եկեղեցին իր հավատացյալներուն երբեք չէ քարոզած, որ Հայ եկեղեցիին դուրս փրկություն չկա, կավելցնե, որ «քրիստոնեության գաղափարին այդ լայնախոհ ըմբռնումը դյուրավ համոզեց հայազավան հավատացյալը, օտար դավանության եկեղեցիներուն անցնել, երբոր տեսավ, որ կրնար յուր արտաքին և նյութական շահերը ապահովել կամ ընդարձակել առանց ներքին և հոգեորական շահերը վտանգելու»։

«Այդ ազատամիտ ըմբռնումն էր,— կրսե Օրմանյան,— որ կրացատրե օտար եկեղեցիներու քարոզիչներուն ունեցած հաջողության գաղտնիքը, որ Հայ եկեղեցվո ծոցը շարունակ երկպառակություններ և անջատումներ դյուրացուց, և որ հայության միության և ամբողջության շինվածը վտանգեց»։

Բայց հակառակ, որ Հայ Եկեղեցին կտեսներ, թե ինչ անախորժ և աղետալի հետևանքներ հառաջ կուգան իր թուլատու ներողամտությենեն, «սիրեց հաստատուն մնալ,— կրսե Օրմանյան,— աստվածաբանական լայնախոհության և եկեղեցական ազատամտության սկզբունքներուն վրա»[203]։

Օրմանյան ուշագրավ կգտնե նույնպես, որ Հայ եկեղեցին անսխալական չի հռչակեր իր Պետը, ոչ ալ միահեծան տերը անոր։ Ասկե դատ այն ապակեդրոնացման դրությունը, որ հիմը կհանդիսանա Հայ եկեղեցվո կազմակերպության, կենսունակ պահած է զինքը։

«Հայ եկեղեցվո նվիրապետության դասակարգերուն և եկեղեցական աստիճաններեն յուրաքանչյուրին հատկացված պաշտոնները,— կգրե Օրմանյան,— ընդհանրապես կեղրոնացման ձևով չեն. որովհետև յուրաքանչյուրը ազատ և սեփական իրավունքներ կվայելե, իրեն բնական կամ կանոնական պաշտոնները կատարելու, առանց բարձրագույն աստիճանի վերապահության կամ արգելքին ենթարկվելու։ Իսկ վերագույն աստիճանին հսկողության իրավունքը կգործադրվի, ամեն անգամ, որ ենթարկյալը պետք կունենա վարանմանց լուծում կամ դժվարությանց խորհուրդ փնտռելու. կամ երբոր արտաքին ոտնձգության պատճառով միջամտությունը անհրաժեշտ կդառնա. և վերջապես երբ մեծավոր գտնվողը կհարկադրվի զեղծում մը ուղղել և ընդհանուր շահ մը պաշտպանել։ Բողոքելու իրավունքը համարձակ է՝ ամեն աստիճանի դեմ բարձրագույնին դիմելով»[204]։

Օրմանյան ձգտած է վեր հանել մանավանդ ժողովրդավար ոգին, իբր հիմն իսկ Հայ եկեղեցիին և գաղտնիքը այն սերտ կապին, զոր հայ ժողովուրդը ունեցեր է իր Եկեղեցիին հետ, այն դերին, զոր Հայ եկեղեցին կատարած է հայ ժողովուրդի կյանքին մեջ։

Օրմանյան Հայ եկեղեցվո խորթ կգտնե կղերապետական ոգին, որուն վրա կհիմնեն օտար եկեղեցիներու պետերը իրենց բովանդակ հմայքը. «Հայեր իրենց կղերը իրրև եկեղեցվո բացարձակ տերն ու տիրողը չեն նկատեր։ Եկեղեցին իրրև հաստատություն առնված ատեն, նույնպես եկեղեցվո հավատացյալներուն կպատկանի, որպես եկեղեցվո պաշտոնյաներուն։ Այդ սկզբունքին զորությամբ, հավատո պահանջներեն և խորհրդոց մատակարարութենեն դուրս, որոնց համար ձեռնադրություն և աստիճան անհրաժեշտ է, եկեղեցվո վարչության և մատակարարության վերաբերյալ գործերը աշխարհական տարրին մասնակցությամբ կամ գործակցությամբ կկառավարվին»[205]։

Համերաշխությունը, որ տիրած է հայ ժողովուրդին և իր եկեղեցիին միջև, արգասիքը կնկատե Օրմանյան այդ ժողովրդավար կարգերուն Հայ եկեղեցվո ծոցին մեջ. «Այդ ամեն ծանոթությունները տալեն ետքը իրավունք կունենանք եզրակացնել, որ բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիներուն մեջեն, Հայ եկեղեցին է, որուն մեջ ժողովրդական հոգին ավելի ճշմարտությամբ և ավելի ընդարձակությամբ կփայլի։ Նա բոլորովին օտար է՝ եկեղեցվո մեջ կղերական կամ քահանայա-

201 «Հայոց եկեղեցին», էջ 133—134։
202 Անդ, էջ 141։
203 Անդ, էջ 142։
204 Անդ, էջ 165։
205 Անդ, էջ 180—181։

կան բացարիկ տիրապետություն հաստատե- լու դրութենեն, որ այնչափ վնասակար եղած է կաթոլիկ եվրոպիո, և եղծած է այն համե- րաշխությունը, որ պետք է տիրեր եկեղեցվո -պաշտոնյաներուն և հավատացյալներուն, հոգևոր հովիվներուն և հոտերուն միջև»[206]։

Օրմանյանի կարծիքով Հայ եկեղեցին իր ժողովրդավար նկարագրին կպարտի նաև իր ուժն ու կենսունակությունը. «Հայաստան- յայց Ուղղափառ եկեղեցին ժողովրդական եամ աշխարհական տարրին իրեն հետ գոր- ծակցությունը ապահովելով, առջևն առավ այն երկու վնասներուն, որոնք եկեղեցվո կացությունը կվտանգեն Արեմուտքի մեջ. առանցմե մեկն է կղերականությունը ազգա- յին գործոց մեջ, և մյուսը անտարբերությու- նը կրոնական գործոց հանդեպ»[207]։

Բերտրան Բարեյլ ինքն ալ կանդրադառնա առոր իր հառաջաբանին մեջ, ըսելով որ Հայ եկեղեցվո առավելություններեն մեկն է իր ժողովրդավար ոգին և որ «գաղափարներու ազատամտությունը բացարձակապես սեփա- կան է Հայոց եկեղեցվույն, և հետևանք է անոր ժողովրդական կազմակերպության[208].

Օրմանյան չէր կրնար բացարիկ տեղ չտալ բոլոր այն փորձերուն, որոնք եղած են նախ Օրթոդոքս և հետո Կաթոլիկ եկեղեցիներու կողմե Հայ եկեղեցին ենթարկելու համար իրենց։ Այդ փորձերը իրենց բոլոր մանրամասնություններով պատմված են «Ազգապատում»-ի մեջ, բայց զանոնք համառոտակի կներկայացնե նաև «Հայոց եկեղեցին», չեշտելու համար մանավանդ, որ Հայ եկեղեցին երբեք ալ դեմ չեղավ հասկացողության գալու օտար եկեղեցիներու հետ հանուն ընդհանուր համերաշխության մը, որպիսին գոյություն ունեցեր էր մինչև Քաղկեդոն։

Օրմանյան կըսե, թե «դժբախտաբար Հունական և Լատինական եկեղեցիներ, իրենց քաղաքական և կենցաղական դիրքերուն առավելութենեն օգտվելով, այն համոզմամբ վարվեցան, թե եկեղեցիներու միաբանությունը ուրիշ կերպով չի կրնար իրականանալ, բայց եթե ուրիշները իրենց եկեղեցվույն հնազանդեցնելով։ ... Հայը թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին կողմանե եղած առաջարկության հանդեպ, երբեք բանակցության մտնելե չքաշվեցավ, թեպետև գրեթե միշտ յուր ակնկալության մեջ հուսախաբության հանդիպեցավ։ Այնուհանդերձ առանց ձանձրանալու միշտ վերադարձավ միաբանության և հաշտության առաջարկներու վրա բանակցիլ, որչափ ալ անոնց հաջող ելք ունենալուն ակնկալությունն ու վստահությունը չունենը»[209]։

Օրմանյան չէր կրնար չծանրանալ միաբանական փորձերու պատրվակին տակ սարքված դավերուն առթիվ Հայ եկեղեցվո ունեցած դիրքին վրա ալ։ Օրմանյան կըսե անկողմնակալորեն, որ եթե Հայ եկեղեցին իրենց ենթարկելու փորձերը Բյուզանդիոնեն ու Հռոմեն կուգային առհասարակ, Հայ եկեղեցվո հոգևոր պետերուն մեջ ալ պակաս չեղան, տարբեր շրջաններու մեջ, միաբանության համախոհներ, բայց հակառակ ադոր, Հայ եկեղեցին կրցավ պահպանել իր ինքնուրույնությունը։

«Հիրավի պետք է զարմանալ,— կըսե Օրմանյան,— երբոր ոք դիտե Հայոց եկեղեցվույն ընթացքը. մեկ կողմեն միաբանության համար ըրած ձեռնարկները և մյուս կողմեն յուր դավանության վրա հաստատամտությունը։ Իրոք ալ առեղծվածական պետք էր սեպել այդ ընթացքը, եթե նկատի չառնվեր անոր գերանզանցապես թույլատու և ներողամիտ ուղղությունը։ Հայ եկեղեցին միշտ բարեմտությամբ ընդունած է միաբանության առաջարկները, քանի անգամ որ իրեն ներկայացած են. միշտ հեռացած չէ յուր ինքնուրույն և առանձնահատուկ կացության դիրքեն»[210],

Ել այս պարզ այն պատճառով, որ «Հայոց եկեղեցին միաբանությունը հասկցավ միշտ, բառին ճիշտ և սեղմ նշանակությամբ։ Նա միաբանություն ըսելով, ուզեց եկեղեցիներու միջև ունենալ հոգևորական հաղորդակցություն, փոխադարձ հարաբերություն, և իրարու դիրքին հանդեպ հարգանք. յուրաքանչյուրին համար յուր շրջանակին և սահմաններուն մեջ ազատություն, և ամենուն վրա տիրապետող քրիստոնեական սուրբ սերը։ Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանությունը տիրապետության փոխվի, և մարդորսության վերածվի»[211],

Օրմանյան, ակնարկելով դժնդակ պահերուն, զորս ապրեցավ հայ ժողովուրդը, կըսե, թե ան պետք զգաց միշտ զորավոր պաշտպան մը ունենալ քրիստոնյա իշխանությանց մեջեն. «Ահա այդ նպատակով է, որ միաբանության փափագներ կսնուցանեին և ձգտումներ կմշակեին, բայց երբեք հանձնառու չեղան կրոնական տիրապետության ալ ենթարկվիլ, և ոչ ալ հրապույրներով որսացվիլ։ Այս է բուն պատճառը, որու համար միշտ առանձնացած մնացին, և իրենց դավանական և կազմակերպական ավանդության վրա պնդեցին։ Որչափ ալ միաբա-

[206] «Հայոց եկեղեցին», էջ 185։

[207] Անդ, էջ 186։

[208] Անդ, էջ 10։

[209] Անդ, էջ 80։

[210] Անդ, էջ 79։

[211] Անդ, էջ 80։

նության մեջ տեսան իրենց կենցաղական և քաղաքական շահերուն համար փրկության ակնկալություններ, բայցետ քաշվեցան երբոր խնդիրը իրենց քրիստոնեական և կրոնական սկզբունքները զոհելու կետին մոտեցանո[212]։

Օրմանյան չուրանար, որ Հայ եկեղեցականության մեջ ալ գտնված են գեմքեր, որոնք չեն մնացած իրենց կոչումին բարձրության վրա և հավատարիմ չեն մնացած Հայ Եկեղեցվո վարդապետության և ավանդություններուն. բայց կշեշտե, որ անոնք ի վիճակի չեն եղած Հայ Եկեղեցին շեղեցնելու իր հիմնական գիծեն ու պատմական դերեն։

«Համարձակ կհայտարարենք ես, թե վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, և մինչև իսկ կաթողիկոսներ ալ գտնվեցան, որ Հայ Եկեղեցվո նախնական ավանդության և սկզբանց հակառակ խոսեցան կամ գրեցին։ Բայց ասանկներուն տեսությունները իրենց անձնականեն անդին չէին կրնար անցնիլ, և իրենց տարաձայնությունը չէր կրնար խախտել Հայ Եկեղեցվո հիմնական դավանությունը, որ փոփոխելի կետ մը չէ»[213]։

«Հայոց Եկեղեցին» ֆրանսերեն հորիներ էր Օրմանյան[214], Պարզվեցավ սակայն, որ Հայ Եկեղեցին ինք ևս պետք ունի ինքզինք ճանչնալու նոր օրերու մեջ։ Մոռցած էր ան ալ ինքզինքը, և իր հոգևորականները զայն կարենալ սահմանելու համար լրիվ՝ պետք էր թափառեին մատյաններու մեջ։ Ամեն կողմե իրեն ուղղված դիմումներ ստիպեցին Օրմանյանը հայուն ձեռքն ալ տալ իր հավատքին բանալին[215]։ Հայերենը ավելի շատ վերածում մըն էր ֆրանսերեն բնագրեն քան թարգմանություն մը, որովհետև Օրմանյան ստիպված էր, ինչպես ինքը կըսե, «բացատրության ոճը ոչ ևս օտարներուն ուղղված ձևով պահելու, և «երբեմն ալ պետք էր մերայնոց նվազ ծանոթ խնդիրը ավելի ընդարձակ կերպով պարզաբանելու»։

Օրմանյանի երկը շուտով թարգմանվեցավ անգլիերենի և ռուսերենի ալ, և տակավ դարձավ անհրաժեշտ գիրք մը օտարին համար, ամեն անգամ որ պետք պիտի ունենար ան Հայ Եկեղեցվո մոտեն ծանոթանալու։

Մեջբերումները, զորս Օրմանյան կընե օտարներե իր ստացած նամակներեն «Հայոց Եկեղեցի»-ի հայերեն հրատարակության հառաջաբանին մեջ, կվկայեն շահագրգռությունը, զոր Օրմանյանի երկը ստեղծած է գիտական աշխարհին մեջ։ Թազմաթիվ ուրիշներու կարգին, Հիասենթ Լուազոն, հեղինակություն մը ինքնին, կուգար վկայելու, թե «այդ գիրքը հիմնապես կճանչցնե շատ հին և սկզբնատիպ Եկեղեցի մը, որ պահված ու զարգացած է ուրիշ եկեղեցիներու ազդեցություններեն դուրս, անոնց գերիշխանությունը երբեք չէ ճանչցած և հավատարմությամբ պահպանած է արևելյան նախնական քրիստոնեության ժառանգությունը, ինչպես որ այն կազմված էր առաքյալներուն անմիջապես հաջորդող դարուն մեջ»։

«Հայոց Եկեղեցին» միակ երկն է այս պահուս, որով Հայ Եկեղեցին կներկայանա իր ծագման, իր վարդապետության և իր ավանդություններուն մեջ, և կճշտե եկեղեցիներու ընտանիքին մեջ իր տեղը։

Իզուր չէր, որ Խորեն կաթողիկոս երբ իր ներկայացուցիչները կղրկեր, ուրիշ հրահանգ չավելով բարձրաստիճան երեք հայ հոգևորականներուն, որոնք զինքը պիտի ներկայացնեին եկեղեցական այդ մեծ ժողովին մեջ, բայց եթե Շնորհալիի «Ընդհանրականո»-ն ու Օրմանյանի «Հայոց Եկեղեցին» ուղեցույց ունենալ իրենց արտահայտության մեջ, եթե հարկ ըլլար խոսք առնել Հայ Եկեղեցվո անունով։

Եվ իզուր չէր նաև, որ Օրմանյանի «Հայոց Եկեղեցին» ևս կոչվեցավ անցնելու Հռոմի կողմե նզովված գրքերու շարքը, ինչ որ պատճառ եղավ, ինչպես կըսե Օրմանյան, գրքին ավելի ևս տարածվելուն, ու տարբեր լեզուներու ալ թարգմանվելուն այդքան կարճ ժամանակի մեջ։

Ըսենք անցողակի, թե մեր կարծիքով սխալ է «Հայոց Եկեղեցի» բացատրությունը, ինչպես սխալ են «Հայոց լեզու», «Հայոց գրականություն» և նման ձևերը։ Պետք է պարզապես ըսել «Հայ Եկեղեցի», «Հայ լեզու», «Հայ գրականություն» և այլն. փոխարեն՝ ճիշտ է ըսել «Հայոց պատմություն», ինչպես նաև «Հայոց աշխարհ», «Հայոց թագավոր» և այլն։

Շահեկան ըլլա թերևս գիտել տալ այստեղ, թե Օրմանյանեն առաջ ալ գտնված են հոգևորականներ, որոնք պնդած են Հայ Եկեղեցին կոչել պարզապես «Հայ Եկեղեցի», առանց որևէ հավելվածական տիտղոս կցելու։ Հովհաննես Մկրյան հայտնի քահանան, երբ կվարեր պատրիարքական փոխանորդի պաշտոնը Խրիմյանի պատրիարքության ատեն, քաջությունն ունեցած էր ետ վերադարձնելու ռուս դեսպանատան մեկ պաշտոնագիրը, որ ուղղված էր «Հայ Գրիգորյան Պատրիարքարանին», մակագրելով, որ նման Պատրիարքարան մը գոյություն չունի, և ստիպելով այսպես դեսպանատունը, որպեսզի վերստին հղե ետ ղրկված պաշտոնագիրը, այս անգամ հասցեն ճշտված։

212 «Հայոց Եկեղեցին», էջ 81—82։

213 Անդ, էջ 150։

214 «L'Eglise Arménienne», Paris, 1910.

215 «Հայոց Եկեղեցին», Կ. Պոլիս, 1911։

Դժբախտ բան է անշուշտ, որ քաղաքակիրթ կոչված այս դարուն մեջ դավանական վեճերը կշարունակեն թշնամի պահել քրիստոնյա եկեղեցիները և անընդհատ զանոնք իրարու դեմ լարել։

Բայց որքա՜ն կսկծալի է, որ այդ փցուն վեճերը կարծարծվին միևնույն ժողովուրդին ծոցին մեջ, ան ալ լուսավորության այս դարուն։ Մեկ կողմե մարդորսության փորձերը, որոնք երբեք չեն դադրած, և մյուս կողմե գրավեճը մամուլի բեմեն, հանուն դավանական խտրության։

Այս տողերը գրողին համար չափազանց դառն էր այս էջերուն մեջ անդրադառնալ դավանական վեճերու ալ։ Որքան ալ ան ուզեր վերեն նայիլ հավատքի հետ կապված բաներու վրա, չէր կրնար լուռ անցնիլ տխուր պայքարներու վրայեն, որոնք դարերու ընթացքին բազմաթիվ էջեր լցրած էին մեր պատմության մեջ, աղարտած էին այնքան հոգերով ու ճիգերով, այնքան կըսկիծներով ու վերելքի փորձերով լեցուն այս վերջին դարը, և կշարունակեն հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ կիրք ու ոխ գրգռել մեր օրերուն ալ, երբ այնքան կարիք ունի այդ ժողովուրդը հոգեկան միության։ Պարագան բերավ, որ այդ բոլորին ստիպվեցանք անդրադառնալ Օրմանյանի նվիրված այս էջերու ընթացքին, նախ պատմելու առթիվ առաջին կեսը անոր կյանքին, երբ ինքն իսկ մաս առավ հայ կաթոլիկ համայնքը հուզող տխուր այն վեճերուն մեջ, ու հիմա, երբոր աչքե կանցնենք անոր գրչի վաստակը, և երբ կխոսինք գրքի մը վրա, որ Հայ Եկեղեցվո դիրքը կպարզե քրիստոնյա մյուս եկեղեցիներու շարքին։

6. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՐ ԾԵՍԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Օրմանյանի հիմնական մտահոգություններեն մեկն եղավ Հայ Եկեղեցին ներկայացնել նաև իր ծեսերուն մեջ։ Ճիշտ է, որ ծեսը դավանանքի մը էությունը չի կազմեր, այլ անոր արտաքին մասն է միայն։ Բայց ծեսն է, որ դավանանքը կներկայացնե իր պաշտամունքին մեջ, ու կերպով մը կխորհրդանշե զայն։ Ծեսն է, որ կհատկանշե մանավանդ եկեղեցին իր ուրույն տարբերությանց մեջ, և ավելի պարզ ըսելով, ծեսն է, որ կպահպանե եկեղեցիներու ազգային նկարագիրը։

Հայ Եկեղեցին շատ բան կպարտի ինքն ալ իր ծեսերուն, իր դարավոր գոյության պահպանման մեջ։ Առանց անոնց, վաղուց կորսնցուցած կըլլար ան իր ազգային դիմագծությունը։ Եթե Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցվո մեջ, օրինակ, դեռ հոգեկան կապ մը կմնա հայ ազգության հետ, հայ ծեսը պահպանելուն կպարտի այդ։ Հեղեղեն շատ շուտ քշվեցան հայ կաթոլիկ այն համայնքները, որոնք կորսնցուցեր էին հայ ծեսը։

Իզուր չէր ուրեմն Օրմանյանի մտահոգությունը հայ ծիսագիտությունը ևս շարադրելու։ Անոր փափագն էր հայ ծեսերը տալ բառարանի մը ձևով, հոգևոր պաշտոնեության դյուրության համար։ Լավագույն ձևը պիտի ըլլար այդ ամենօրյա օգտագործման։

Օրմանյան չկրցավ իրականացնել սակայն իր այս փափագը։ Ավելի այժմեական և ավելի հիմնական նյութեր կլանեցին իր ժամանակը, և ատեն չթողուցին իրագործելու իր սրտին միշտ մոտիկ ուրիշ ծրագիրներ ալ, որոնցմե մեկն էր «Ծիսական բառարան»-ը, ինչպես որ ինքն ալ կըսե. «Ծիսական բառարան մը կազմելու դիտավորությունն ունիմ, որուն նմուշները Հիվանդանոցի Ընդարձակ օրացույցներուն մեջ երևցած են, և ավելիին ալ փափագներս կձգտին, թեպետ կյանքի տարիներս հույս չեն ներշնչեր»[218]։

Արդարև, իր պատրիարքության օրերուն. Ազգային Հիվանդանոցի Ընդարձակ օրացույցներուն մեջ 1905-են սկսյալ չորս տարի հաջորդաբար նմուշներ տված էր «Ծիսական բառարան»-են։

«Ծիսական բառարան»-ի շարքը սկսելու առթիվ Օրմանյան կգրեր. «Եկեղեցվո արարողությանց պատկանյալ կետեր ամեն հավատացյալի ծանոթ են, բայց վերիվերո կերպով միայն, իսկ անոնց բացատրություններն ու նշանակությունները միշտ հետաքրքրական նյութ մը կազմած են ամենուն համար։ Տերունական տոներու պարագաները, տոնված սուրբերու կյանքն ու գործերը, արարողությանց ձևերը և մեկնությունները, սպասներու և զարդերու վերաբերյալ տեղեկությունները, տոմարական գիտելիքները և այլն մեծահատոր գիրք մը կազմելու բավական նյութ կրնային մատակարարել, եթե լիակատար Ծիսական բառարան մը ուզեինք կազմել»[217]։

Շուրջ 60 էջերու մեջ ներկայացնելե հետո ընդհանուր տոները, կխոստանա «ուրիշ անգամ եկեղեցական սպասուց ու զարդուց, կամ եկեղեցական արարողությանց ու պաշտամանց, և կամ Եկեղեցվույն տոնած սուրբերուն ճյուղերն ալ քաղել, և օր մը ամենքը ի մի խառնվելով «Ծիսական բառարան» մը ու-

---

[218] «Խոհք և խոսք», էջ 418։

[217] «Ընդարձակ օրացույց Ս. Փրկչյան հիվանդանոցի հայոց», Կ. Պոլիս, 1905, էջ 319։

նենալ ի դյուրություն եկեղեցասեր ժողովրդյան»[218]։

1905-ի «Տարեցույց»-ին մեջ Օրմանյան տված «Ծիսական բառարան»-ի Ա մասը՝ «Տերունի տոները» (էջ 319—377)։

1906-ին «Ծիսական բառարան»-ի Բ մասի մեջ ներկայացուց «Եկեղեցական սպասները ու զարդերը» (էջ 81—204)։

1907-ին լույս տեսած Գ մասի մեջ ներկայացված էին «Եկեղեցական արարողությունները ու պաշտամունքները» (էջ 213—254)։

1908-ին լույս տեսավ Դ մասը, ուր շարադրված էին «Եկեղեցական արարողությունները ու պաշտամունքները» (էջ 73—104)։

Դժբախտ պարագաները այստեղ ալ ընդհատեցին շարքը։

Իր թուղթերուն մեջ անշուշտ «Ծիսական բառարան»-են անտիպ մասեր դեռ կային, կամ գոնե նոթեր Արմաշի մեջ իր դասախոսությանց առթիվ գրի առնված։ Գնել եպիսկոպոս Գալեմքյարյանի կպարտինք այդ նոթերեն ոմանց հրատարակությունը հետմահու։ Զանոնք նոթագրած էր Արմաշի մեջ Օրմանյանի «Հայ Եկեղեցվո ծիսագիտության» դասերուն առթիվ։ Լույս տեսան Պոլսո «Հայ խոսնակ»-ին 1933-ի 1—12, 1934-ի 1—4, 7 և 9—12 և 1935-ի 1—3 և 9—12 թիվերուն մեջ, և բոլորն ալ կվերաբերին ժամերգությանց։

Ամեն պարագայի տակ շահեկանութենե և օգտակարութենե զուրկ պիտի չըլլար հատորի մը մեջ ամփոփել ինչ որ տարեցույցներու և պարբերականներու մեջ կմնան ցրըված։

7. ԱՆՑՅԱԼԸ ՊՐՊՏԱԾ ԱՏԵՆ

Ըսինք արդեն, թե Օրմանյան գրողը դատելու համար պետք է առավելապես պատմագիրը գնել իր մեջ։ Պատմագիրն է, որ պատմության պիտի անցնե Օրմանյանը։ Իր աղմկալից կյանքը և իր հանրային գործունեությունը, պատմության հանձնելե ետքն ալ, վեճ պիտի հարուցանեն միշտ։ Իր գրչի վաստակն ալ ենթակա պիտի ըլլա թեր ու դեմ կարծիքներու։ Ամենեն ամուրը իր ճիգերուն մեջ պատմագիրն է, պրպտող, դասավորող, արտադրող անխոնջ մարդը, որ «Ազգապատում»-ի պես պատկառելի երկ մը կտակեց իրմե ետքի սերունդին։

Բայց ըսենք նաև, թե պատմագիրը ակամա է որ հասունցած է Օրմանյանի մեջ։ Ան պատմիչ դառնալու համար ստեղծված չէր, և ոչ ալ կոչված վարչական մարդ դառնալու, ինչպես որ հաճախ կխոստովանի ինքը։ Ուսուցիչը, ամբիոնի մարդն է, որ հուն փոխած է հետո, կյանքի հարկադրանքին տակ, նախ քշված վարչական ասպարեզներու, վերջն ալ մատենագրական աշխատանքներու մղված։ Առանձնացման իր տարիները ավելի նա մխրճած են զինքը այդ աշխատանքներուն մեջ, և ի վերջո պատմագիրը հասունցուցած հանձին Օրմանյանի։ Ան պատմիչ դարձած է պրպտելու և գրելու իր մոլության շնորհիվ և շնորհիվ իր հիշողությանն ու դասավորելու սիստեմին։ Արդեն է, որ իր պատմական երկերը լեցուն են նյութով ու մեթոդով, բայց անոնց կպակսի բան մը,— դեպքերուն ու դեմքերուն վերջնական համադրությունը ևս տալու բացառիկ ուժը։

Օրմանյան իր պատմական երկերուն մեջ կհանդիսանա թանկագին աղբյուր մը հայ ժողովուրդին և Հայ Եկեղեցվո գարավոր կապերը պրպտողին համար. բայց ընթերցողը չի մղեր արդարև դեպքերն ու դեմքերը կապելու դարը խռովող հուզումներուն հետ, զգալու դեպքերն ստեղծող և մարդիկը շարժման մղող մեծ ուժը, որ կրխի դարերու միջև մղված պայքարեն։ Դեպքերն ու դեմքերը անջատ նյութեր են կարծես իր մոտ, ու չեն հասուննար մեծ երևույթներու հնոցին մեջ, անոնց իբրև անմիջական մաս։ Եվ այս, պարզ այն պատճառով, որ մեծ հավակնություններ չունեցան ի սկզբան պատմական իր հետազոտությունները։

Օրմանյանը պատմության գիրկը մղողը ամենեն ավելի Հայ Եկեղեցին իր անցյալին մեջ լրիվ ճանչնալու բաղձանքը եղավ։

Պրպտող, հետազոտող, վերլուծող այն միտքը, որ Օրմանյանինն էր, չէր կրնար մխրճվիլ անցյալին բավիղներուն մեջ, Հայ Եկեղեցվո ամբողջական պատմությունը հորինելու համար։ Իրմե առաջ ալ փորձեր եղած էին Հայ Եկեղեցվո պատմությունը շարադրելու. բայց անոնցմե ոչ մեկը չէր տար Հայ Եկեղեցվո լրիվ կյանքը իր ներքին գիմահեղումներով և իր հարակից դեպքերով։ Ցէիր զգար անոնց մեջ դերը, զոր ունեցեր էր Հայ Եկեղեցին հայ պատմության այլազան հանգրվաններուն մեջ։

Օրմանյան այդ դերն էր, որ ուզեց երևան հանել լրիվ։ Հայ Եկեղեցին ներկայացնելե հետո իր դավանանքին և վարդապետության, իր կազմակերպության և իր ավանդության մեջ, պետք էր անոր կյանքն ալ պատմել մանրամասն։

«Ազգապատում»-ի հառաջաբանին մեջ ան կըսեր, թե իր նպատակն է «Ազգային Եկեղեցվո լիակատար պատմություն մը պատրաստել, եղելությունները դասավորել, դյու-

---

[218] «Ընդարձակ օրացույց», 1905, էջ 377։

ռիմաց ոճով բացատրել, և ընթերցանության դյուրամատչելի ընել։ Ասոր հետ մեկտեղ կուզենք Հայոց Ազգային Եկեղեցվույն հոգին ճշտությամբ ցուցնել, հայադավան Ուղղափառ Եկեղեցվույն խսկությունը բացատրել, եղելությունները իրենց կապակցության մեջ ներկայել, լուսաբանության և կատարյալ ըմբռնման պետք եղած հարակից հանգամանքները ցուցնել։ Հայ Եկեղեցվո ընդդիմաբաններուն ըսածներն ու ըրածները անուղղակի կերպով ցրել. մեկ խոսքով պարզ պատմության շրջանակեն դուրս չելլել։»

Եվ սակայն Հայ Եկեղեցին հաճախ ընդելուզված է հայ ժողովուրդի պատմության հետ, մանավանդ այնպիսի շրջաններու, երբ ան միակ խարիսխն էր մնացած հայ կյանքին։ Առանց հայ ժողովուրդի պատմությունը տալու կարելի չէր Հայ Եկեղեցվո պատմությունը շարադրել, և Օրմանյան չէր կրնար հետևաբար մնալ իրեն համար դծած շրջանակին մեջ։ Պետք էր լայնալ, խորանալ։

Իզուր չէր, որ «Ազգապատում»-ը տիտղոս էր ընտրած Օրմանյան կոթողական իր գործին։ Ճիշտ է, իր երկը սկսած ատեն ան մտադրած էր Հայ Եկեղեցվո պատմությունը միայն տալ, բայց «Ազգապատում»-ը Հայ Եկեղեցվո պատմությենեն ավելի բան մը դարձավ ի վերջո, համայնապատկերը հայ ժողովուրդի դարերուն՝ Քրիստոսի թվականեն ասդին։

Այնպես որ «Ազգապատում»-ի երեք հատորները, որոնցմե երկուքը ինքն իսկ լուսընծայեց իր կենդանության Պոլսո մեջ 1912—1914 տարիներուն, և երրորդը տպվեցավ հետմահու Երուսաղեմի մեջ 1927-ին, կներկայացնեն շուրջ քսան դարերու այդ համայնապատկերը։

«Ազգապատում»-ը պատմագրության ուրույն սեռ մըն է, ինքնուրույն ինչպես տիտղոսն է։ Հեղինակը այդ սեռն ընտրած է Հայ Եկեղեցվո և հայ ժողովուրդի պատմությունը տալու համար համընթաց։ Իր հիմնական մտահոգությունն եղած է Հայ Եկեղեցվո պատմությունը տալ ու անոր հետ միասին Հայ Ազգին պատմությունն ալ սկսելով Հայ Եկեղեցվո սկզբնավորությենեն։ Իրականին մեջ ոչ Հայ Եկեղեցվո պատմությունն է ան, ոչ ալ Հայ Ազգինը։ Ավելի ճիշտ, Հայ Եկեղեցվո դարավոր կյանքին հաջորդական անցքերն է, որ կպատմե ան, հայոց պատմության անցքերուն հետ մեկտեղ քալելով, ու միևնույն ատեն հայ ժողովուրդի պատմության ալ հաջորդական դրվագները՝ Հայ Եկեղեցվո հետ անոնց առնչությանը մեջ։ Այս տեսակետով շտեմարան մըն է ան ավելի, որ բեղ լիառատ նյութեր կուտա, որպեսզի գուն ինքդ համադրես դեմքերն ու դեպքերը։

Թերինե՞ր. անշուշտ «Ազգապատում»-ն ալ ունի։ Բայց անոր թերիներեն շատերը արդյունքն են պայմաններուն, որոնց մեջ հորինված է ան։ Այլի կզարնե առաջին հերթին արխիվային նյութերու պակասը իբրև աղբյուր։ Օրմանյան առավելապես օգտված է տպագրված աղբյուրներեն, այսինքն գրքերե ու պարբերականներեն։ Բայց բացառիկ ձեռնարկ մը, որպիսին է «Ազգապատում»-ը, անհունապես պիտի շահեր, եթե հարուստ ըլլար անտիպ աղբյուրներով ալ, որոնք պիտի դային լուսաբանել բազմաթիվ մութ անկյուններ։

Թող ներվի նաև դիտել տալ, թե Օրմանյան անհրաժեշտ կարևորությունը ընծայած չէ Պոլսո Պատրիարքարանի և Օսմանյան պետության հարաբերություններուն։ Պոլսո նախկին պատրիարք մը պարտավոր էր իր հիմնական նպատակներեն մեկն ընել այդ, մանավանդ որ Պոլիսը բացառիկ դեր խաղացած է Հայ Եկեղեցվո պատմության մեջ և Օրմանյան ինքն իսկ մեծ տեղ տված է այդ դերը հատկանշող դեպքերուն։

Ճիշտ է, որ «Ազգապատում»-ը խմբագրած ատեն Պատրիարքարանի մեջ պահված հին փաստաթղթերը մատչելի չէին այլևս իրեն։ Ճիշտ է նաև, որ այդ փաստաթղթերը ինքնին լրիվ չէին, պատկերացնելու համար անցյալը դարավոր հաստատության մը, որպիսին էր Պոլսո հայոց Պատրիարքությունը։ Բայց թերին միշտ թերի է, մանավանդ երկասիրության մը մեջ, որ կհավակնի Հայ Եկեղեցվո ամբողջական կյանքը տալ իր հարակից անցքերով և որ ստիպված էր հայ և օտար աղբյուրներու կողքին, որոնք օգտագործված են աննախընթաց լափով մը, երբեմն դիմում ընել ուղղակի աղբյուրներու ալ, և, ինչո՞ւ չէ, նաև թուրք աղբյուրներու, զորս դժբախտաբար միշտ ալ արհամարհած ենք։

Ավելցնենք նաև, որ «Ազգապատում»-ի մեջ մշակված նյութերը միշտ չէ, որ ծավալ գրված են իրենց կարևորության համեմատությամբ։ Հեղինակը ստիպված է ի ձեռին ունեցած աղբյուրներու թույլատրած չափով տեղ տալ իր շարադրած դեպքերուն, և ադեկ է, որ բացառիկ կարևորությամբ անցքեր համեմատաբար նվազ տեղ գրված են, և փոխադարձաբար։

Երուսաղեմի դեպքերուն արված բացառիկ տեղը մասամբ հասկանալի է։ «Ազգապատում»-ի Գ հատորը, ուր տեղ գտած են այդ դեպքերը, խմբագրվեցավ Երուսաղեմի մեջ, ուր մեկ կողմե չկային աղբյուրները, որոնցմե պիտի կարենար օգտվիլ երբ դայն Պոլիս շարադրեց, և մյուս կողմե առատորեն փռված էին իր առջև նյութերը, որոնք կապ ունեին Երուսաղեմի դեպքերուն և անցքերուն հետ։

Նկատելի է դարձեալ, որ աղբյուրներու պակասը Օրմանեանը զրկած է անհրաժեշտ կարևորությունը տալու թեմերուն և գաղութներուն։ Գաղութներու պատմությունը բազկացուցիչ մասն է հայ ժողովուրդի պատմության, ինչպես որ թեմերը բազկացուցիչ մասն են Հայ Եկեղեցիին։ Առանց անոնց կյանքը ևս գիտնալու լրիվ, չենք կրնար ըմբռնել շատ բան նվիրապետական Աթոռներու ներքին տագնապներեն ու ճգնաժամերեն։

Տարբեր պայմաններու մեջ տարբեր կրնար շարադրվիլ «Ազգապատում»-ը։ Տարբեր խմբագրված պիտի ըլլար, օրինակ, այս կամ այն մասը, եթե հեղինակը իր տրամադրության տակ ունենար ձեռագրական այնպիսի նյութեր, որոնք ուղղակի կապված ըլլային համապատասխան դեպքին հետ և որոնցմե շատերը նոր է որ կհայտնվին կամ մատչելի կդառնան։

Երեմիա Չելեպին կամ Դարանաղեցին, օրինակ, որոնք պիտի կարենային թանկագին ատաղձ կազմել իրեն, իրադարձություններով այնքան հարուստ են ժէ դարը պատմելու համար, լրիվ ծանոթ չէին դեռ այն օրերուն իրենց երկերով։

Թերիներ ալ կան, որոնք վերագրելի են պատմության մոռնալու իր ձևին, զայն հանգրվաններու վերածելու իր ուրույն սիստեմին, և դեպքերը շարահարելու իր մեթոդին։ Որքան ալ մարդ ուզե հարգել հեղինակի մը նախաձիրությունը իր պատմությունը շարադրելու ձևին մեջ, այնուամենայնիվ վաղուց անցած է այն շրջանը, երբ պատմությունը կհորինվեր մեծ դեմքերը առանցք առնելով։ Որքան ալ մեծ դեր կատարած ըլլան անհատները տվյալ պահու մը, անոնք ամբողջ պատմությունը չեն. անոնք մեկն են միայն դեպքերուն ընթացք տվող ազդակներեն։

Ըստ կաթողիկոսներու բաժնելով «Ազգապատում»-ը, ճիշտ է։ Օրմանյան ուզած է, որ դեպքերը ժամանակագրական կարգով հետևին իրարու, և կարենաս իմանալ դյուրավ, թե այսինչ կամ այնինչ կաթողիկոսին օրով ինչեր տեղի ունեցած են։ Բայց պիտի չփոթիս, եթե ուզես կաթողիկոսներու տողանցքեն Հայ Եկեղեցվո պատմության իսկական հանգրվանները քեզ պատկերացնել։ Հայ Եկեղեցվո պատմությունը զարգացած է ոչ թե այս կամ այն կաթողիկոսին գահը բազմելուն հետևանքով, այլ շնորհիվ այն պայմաններուն, որոնց մեջ ապրած է Հայ Եկեղեցին տվյալ պահուն, և այն հուզումներուն, որոնց մեջեն անցած է հայ ժողովուրդը։ Լուսավոր պահերն ըլլան թե ճգնաժամերը, որոնք Հայ Եկեղեցվո պատմությունը կհյուսեն, առավելապես պտուղն են դարուն ու միջավայրին, և թյուրիմացություն է զանոնք բացառապես կապել օրվան գահակալին հետ։

Կաթողիկոսներու շուրջ կեդրոնանալու այս ձգտումին արդյունքն է, որ «Ազգապատում»-ի հեղինակը լավեն ավելի հետաքրքրված են հաջորդության հարցերը կաթողիկոսներու մահեն հետո, և գահակալներու միջև անշրպետ չձգելու մտահոգությունը։

Կան սակայն բիծեր, որ իր խառնվածքեն կուգան, և չեն կրնար աննշմար անցնիլ։ Անոնք հետևանքն են այն բանին, որ «Ազգապատում»-ի հեղինակը ստիպված էր տեղ հատկացնել և իրեն, վերջին շրջաններուն հասած ատեն, և նաև այն փոթորիկներուն, որոնց մեջեն անցավ։

Դժվար չէ սայթաքիլը բոլոր անոնց համար, որոնք կշարադրեն պատմությունը իրենց շրջանին, երբ մանավանդ իրենք ևս խառնված են իրենց պատմած դեպքերուն կամ անձնական կապերով կապված անոնց գլխավոր դերակատարներուն հետ։ Ավելի ևս դժվար է պարագան, երբ պատմիչը ստիպված է պաշտպանությունն ստանձնել ինքն իր գործերուն։

Հիշելե հետո Ներսես Աշտարակեցիի մահը 1857-ին, նախքան անցնիլը Մատթեոս Զուհաճյան կաթողիկոսին, որ 1858-ին հաջորդած էր անոր, այսինքն անցնելու առթիվ իր իսկ օրերուն, Օրմանյան հարկ կզգա բացատրել «պատմագիրին դերը, «Այլևս ինքզինքնիս կգտնենք ժամանակակից շրջանի մը մեջ, որուն գործիչներեն շատեր դեռ կենդանի են, և որոնք որ կյանքերնին կնքած են, տակավին կենդանի կմնան ամենուն միտքին և սիրտին մեջ։ Կզգանք, թե դժվարի և դժվարին դիրքի մը մեջ կգտնվինք, պարտավորյալ ըլլալով խոսիլ, իմա քննադատել կամ գնահատել այնպիսի անձեր, որոնց նկատմամբ դեռ կտիրեն մասնավոր կամ անձնական տեսություններե ծագած հակակրություններ կամ համակրություններ, և մինչև ատիճան մը չենք հավակնիր ինքզինքնիս ալ ազատ կարծել այդ զգացումներեն, մանավանդ որ մենք ալ իրր գործակից շփվեցանք շատերու հետ և իրր գործիչ ալ հանդիսացանք ասպարեզի վրա։ Այդ մտածումները շատերու արդելք եղած են իրենց դրությունները մինչև ժամանակակից շրջաններ հասցնել. ոմանք ալ մինչև իսկ անպատշաճ կարծած են ժամանակակից շրջաններու պատմությունը գրել, թողով որ ետեն եկողներ անկողմնակալ կերպով և առանց կիրքի և առանց անձնական տեսությանց եղելությունները կշռեն ու պատմեն։ Մենք այդ երկյուղած և երկյուղալից ընթացքին պիտի չհետևինք, զի պատմական եղելություններ պետք է ժամանակակիցներե, իմա գիտակից

և մասնակից անձերն վկայվին, որպեսզի տրամաբանական և իրավագիտական տեսակետով ալ ստուգության հավատիքը կրնան և իրոք այ մեր հետազոտության մեջ միշտ ժամանակակիցներու, գոնե մերձակիցներու վկայության և գրության կդիմենք ստուգության փաստ գտնելու համար»[219]։

Ու հետո կավելցնե. «Բայց մյուս կողմանե անձնական կիրքերու կամ անհատական կարծիքներու ծառայած չըլլալու համար, բավական է եղելությունները իրենց հանդամանաց և հարաբերությանց մեջ պատկերացնել և որքան հնարավոր է շափավոր ըլլալ գնահատությանց և քննադատությանց մեջ, ոչ գովեստներ շռայլել և ոչ պարսավանքներ առատացնել, այլ թողուլ, որ ընթերցողներ և ապագաներ ազատ կերպով կշռեն գործերն ու գործիչները և կազմեն իրենց դատողությունները։ Այդ պիտի ըլլա մեր ուղղությունը և պիտի ջանանք որչափ կրնանք այդ մասին հավատարիմ և ճշտապահ մնալ»[220]։

Եվ սակայն Օրմանյան չկրցավ «հավատարիմ» և «ճշտապահ» մնալ միշտ, մանավանդ երբոր հասավ դեպքերուն, որոնց ինք ևս խառնված էր։

Բացառություններ են անոնք, որոնք կրնան անալաո նայիլ իրենց երեկվան գործերուն վրա և զանոնք զննել խստարիբ դատավորի մը պես, ու նույն պաղարյունությամբ դատել նաև իրենց շրջանի մարդիկը։ Թե որքան հաջողեցավ Օրմանյան պաղարյուն այդ դատավորը մնալ՝ պիտի տեսնենք «Խոհք և խոսք»-ին մասին խոսելու ժամանակ։

Հեղինակներ կան, որ պատմություն կշարադրեն հաճախ թեզի մը համար, ջրելու կամ ջատագովելու համար դեպք մը, երևույթ մը, տեսություն մը։ Փաստաբանն ու քարոզիչն են, որ իրենց կողքին կեցած, տուն կուտան իրենց։ Համոզված իրենց տեսակետին ճշմարտությանը, փաստեր ու կռվաններ կորոնեն, համոզելու համար և քեզ։ Օրմանյան այս հեղինակներեն էր։ Բավական է որ համոզում մը արդեն գրված է զայն, այլևս անոր գերին է ա՛լ, և ամեն հնարք կփորձե քեզ ևս գերի դարձնել անոր։

Եթե թեզի մը սիրույն դեպքերը խոսեցնելու իր մտահոգությունը այնքան ալ չի գայթակղեցներ քեզ երբ հին շրջաններն է որ կպատմե քեզի, երբ նոր օրերու կուգամեկ կողմե ավելի ևս կզրգռե հետաքրքրությունդ և մյուս կողմե քեզ կզգացնե, թե արդեն գերի ևս սկսած դառնալ իր նախասիրություններուն, թե ան կփորձե արդեն քեզի ալ ատելի դարձնել իր ատածները, և քեզ բռնի սիրցնել ով որ ինքը կսիրե։

Բոլոր այս թերությունները ոչինչով չեն նվազեցներ սակայն հիմնական արժեքը պատկառելի այս երկին։ «Ազգապատում»-ը մեզ կներկայանա իբրև թանկագին շտեմարան մը, ուր կրնանք հետևիլ Հայ Եկեղեցվո դարավոր կյանքին իր բոլոր հանգրվաններուն և դիմահեղումներուն մեջ։ Կրնանք հետևիլ և հայ ժողովուրդի կյանքին՝ Հայ Եկեղեցվո հետ ունեցած իր առնչությանց մեջ։ Ան մեզ կպարզե հետևաբար առաքելությունը, որուն կոչված էր Հայ Եկեղեցին զորավիգ հանդիսանալու համար հայ ժողովուրդի գոյության, ինչպես և պատնեշ՝ անոր ավանդության ու ապաստան անոր մշակույթին։

Տիտանական այս աշխատանքին ձեռնարկած ատեն, Օրմանյան ոչ ուղեցույց ուներ իր առջև և ոչ ալ աղբյուրներու պատրաստ գանձ։ Համադրական նման աշխատանք մը կատարեր էր Հ. Միքայել Չամչյան մեկուկես դար առաջ, հորինելով «Հայոց պատմության հոյակապ իր երեք հատորները, որոնք լույս տեսան 1784—1786 թվականներուն Վենետիկի մեջ։ Չամչյանի երկը առաջին փորձն էր հայ ժողովուրդի դարավոր կյանքը պատկերացնելու սկիզբեն մինչև իր օրերը, հիմնվելով բոլոր այն աղբյուրներուն վրա, որոնք ծանոթ էին մինչև այդ ատեն։ Բայց մեկուկես դարը, որ անցեր էր Չամչյանեն հետո, լույս աշխարհ էր հաներ անհամար նոր աղբյուրներ, որոնք հեգնանքով կնայեին ցարդ գիտցվածներուն վրա։ Եվ սակայն հրապարակ չէր իջած դեռ նոր գիտնական մը, որ հայոց անցյալը տար նոր համադրության մը մեջ։

Ժ Թ դարը հին արժեքները ցնցեց, բայց չկրցավ նոր շենք կառուցանել նոր առաղձներու վրա։ Հայոց պատմությունը միշտ պահված մնաց մշուշի ետին։ Խորենացին միշտ շարունակեց կախարդել մեր հայրենասիրությունը, թեև նոր աշխարհ մը դուրս եկած էր արդեն հողին տակեն։ Ոչ ոք, ոչ իսկ Ինճիճյան և Գաթրճյան ի վիճակի չեղան արխիվ նետել Չամչյանը, և նոր սերունդները միշտ դասագրքերով մնացին, որոնց մեջ ավանդությունը թմբուկ կդարներ։ Մատթիա Գարաղաշյան իր «Քննական հայոց պատմությամբ» առաջին փորձն ըրավ ավանդություններու փլատակներուն վրա նոր շենք մը կառուցանելու, բայց նոր-նոր գյուտեր զայն ալ ետև ձգեցին։

Օրմանյան երբ անցավ սեղանին առջև, արդեն անցյալը իր քողը պատռած էր մասամբ, և հնարավոր կդարձներ ավելի ճշգրիտ տեսնել մեր երեկը։ Բայց չկար որևէ գիտական երկ, որ հայոց բովանդակ պատմությունը ընդգրկեր նոր հայտնությանց

[219] «Ազգապատում», Գ, էջ 3976,

[220] Անդ, էջ 3977։

յույսին տակ։ Հետևաբար ստիպված էր Օրմանյան Հայ Եկեղեցվո անցյալը լրիվ ուսումնասիրելու համար՝ հայ ժողովուրդի պատմությունը ուսումնասիրել նախ, գոնե այն դարերին սկսյալ, ուրկէ կսկսեր Հայ Եկեղեցվո պատմությունը։ Հայ Եկեղեցվո պատմությունը գրելու համար պետք էր ճշգրիտ գիտնար ան ուրեմն հայ ժողովուրդի պատմության վերջին զույգ տասնյակ դարերը, և սակայն ոչ մեկ համադրական գործ չուներ առջին, բացի Զամչյանեն, որ ոչ միայն կանգ կաուներ դարուկես առաջ, այլ իր պատմած շրջանին համար ևս ամբողջական չէր, ոչ ալ անկողմնակալ։

«Ուրիշ դժվարություն մըն ալ, որ մեր դիմացը կելլե,— կըսե Օրմանյան,— առաջնորդող պատմագիր մը լգտնվիլն է. դի ազգային ժամանակակից պատմությունը տակավին իր պատմաբանը ունեցած չէ, և կերպով մը այդ դատարկը լեցնելու կոչված կգտնվինք։ Պարտավորյալ պիտի ըլլանք թարթափել առձեռն հիշատակներ, պատահարար հրատարակված տետրակներ և լրագիրներու թերթեր, որոնցմե կատարյալ հավաքածուներ ալ չունինք մեր տրամադրության ներքև, ուստի ընթերցողները ներողամիտ աչքով պետք է նային մեր աշխատության վրա, եթե թերի կետերու կամ թերի բացատրված իրողություններու հանդիպին։ Չի անցյալին համար կարդարանալինք մեզի հասած հիշատակներուն կամ պատմություններուն պարունակին մեջ ամփոփվելով. բայց ժամանակակից անցքերու մասին կճանչնանք, թե ընթերցողներ և ապագաներ իրավունք կունենան մեզմե լիագույն և անթերի պատմություն սպասել։ Վերջապես իրրև աղբյուր պիտի ունենանք մեր անձնական հիշողություններն և հիշատակներն ալ. իբր գի պատմությանս կարգին պետք է առաջ բերենք այն եղելությունները, որոնց ներկա կամ մասնակից գտնվեցանք, և այն գործողություններն ալ, որոնց գլխավոր գործիչը և նույնիսկ պատասխանատու գործիչ եղանք հանրային պաշտոնավարությանց հետևանքով, որոնց կոչվեցանք և զորս կատարեցինք»[221]։

«Ազգապատում»-ը պատկառելի է իր օգտագործած աղբյուրներու թիվով ալ։ Հազվագյուտ են հեղինակներ, որոնք իրենց նյութին մշակման համար աչքե անցուցած ըլլան այդքան երկ, քամած ըլլան անկի հնարավոր հյութը և զայն հիշատակած ըլլան տեղին, ոչ միայն հնարավորություն տալով ընթերցողին քաղվածքը ստուգել, այլև ուսումնասիրողներու օգնելով աղբյուր հայթայթելու իրենց։ Եվ «Ազգապատում»-ի այս առավելությունը ավելի ուշագրավ կդառնա, երբ միտք բերենք պայմանները, որոնց մեջ Օրմանյան հորինեց իր երկը, այսինքն դժվարությունները աղբյուր ճարելու։

Մոլեռանդ իր սիրույն մեջ դեպի Հայ Եկեղեցին, չնայելով որ ուրիշ դավանանքի մը եկած էր անոր, Օրմանյան իր «Ազգապատում»-ին մեջ կպատմե ալեկոծությունները, որոնց մեջեն անցավ Հայ Եկեղեցին, հաջողելով սակայն անվթար պահել իր դիմագիծը, ի հեճուկս մարգորսության բոլոր փորձերուն, որոնք ոչ մեկը խաղաղ չթողուցին հայ ժողովուրդին վերջին տասնհինգ դարերեն, մերթ պարզապես խոռվելով Հայ Եկեղեցվո ներքին անդորրությունը, և մերթ ճակատագրական դառնալով հայ ժողովուրդին համար ալ։

Օրմանյան, հպարտ Հայ Եկեղեցվո կատարած դերով, չի վախնար «Ազգապատում»-ին մեջ պարզելու մեղի նաև տխուր պահերը, ուրկէ այդ Եկեղեցին անցավ, և սայթաքումներն ալ, զորս երբեմն ունեցան իր վարիչները։

Տարիքը, ուր խմբագրված է երկը, տուժել չէ տված անոր հստակության և որդեգրած մեթոդին։ Միևնույն հարատևությամբ հասցուցած է իր ծրագրած կետին, այսինքն մինչև 1911, երբ աչքերը փակեր Իզմիրլյան։ Շահեկան էր Օրմանյանը կարգալ այդ թվականեն հետո անցած դեպքերուն մասին, «Ազգապատում»-ի շարունակության մեջ իսկ, թեև «Խոհք և խոսք»-ին մեջ ևս շատ նյութ կա Իզմիրլյանի մահվան հաջորդող վեց տարիներուն համար ալ։ Ամեն պարագայի մեջ, Օրմանյան կրցավ անձամբ իսկ լրման հասցնել իր ծրագրած մեծ գործը, զոր կվախնար չկարենալ լրացնել, և «Ազգապատում»-ի հառաջաբանին մեջ իր երկու ձեռնասուններուն՝ Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի և Բարգեն եպիսկոպոս Կյուլեսերյանի կհանձնարարեր լրացնել իր երկը, եթե աչքերը փակեր զայն ավարտելե առաջ. Կարապետ իրմե առաջ կմեռներ, իսկ Բարգենի կվիճակեր ցուցակները կազմել «Ազգապատում»-ի, Գ հատորին իբր հավելված, երբ ան լույս կտեսներ 1927-ին Երուսաղեմի մեջ հետմահու, մինչ առաջին երկու հատորները Օրմանյան ինքն էր լույս ընծայեր Պոլսո մեջ 1912—1914-ին։

Որքան ալ առօրյա ընթերցանության մատչելի գործ մը ըլլա «Ազգապատում»-ը և որոշ դժվարություն ևս ներկայացնե փնտռված նյութի մը գիմելու ատեն, և սակայն թանկագին պաշար մըն է ան ուսումնասիրությամբ պարապողներու համար։

(Շարունակելի)

221 «Ազգապատում», Գ. էջ 3977—3978։